

УДК 7.025.4

СТЕМПІЦЬКА Ю. С.,

*викладач кафедри книжкової графіки
та дизайну друкованої продукції
Української академії друкарства,
дисертант кафедри історії
та теорії мистецтва ЛНАМ,
м. Львів, Україна*

**ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУКЦІЇ ЗАСТІБОК
ОПРАВ ЗІ ЗБІРКИ ЛННБУ ІМЕНІ ВАСИЛЯ
СТЕФАНИКА ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ПРИ
КОДИКОЛОГІЧНОМУ ОПИСІ РУКОПИСІВ**

Стемпіцька Ю. С. Особливості конструкції застібок оправ зі збірки ЛННБУ імені Василя Стефаника та їх значення при кодикологічному описі рукописів. Автор розглядає історичні зміни конструкції застібок та подає приклад їх опису. У статті продемонстровано конструктивні особливості кріплення застібок до кришок оправ на прикладі збірки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника.

Ключові слова: застібка, пробій, шпеньок, історія книжкової оправ, українська справа, оздоблення книжкових оправ.

Stempitska Y. Peculiarities of fastening constructions from the digest of Lviv National Library of Ukraine named after V. Stefanyk and their role in kodicology description of manuscripts. Автор рассматривает исторические изменения конструкции застёжек и подает пример их описания. В статье продемонстрировано конструктивные особенности крепления застёжек к крышкам оправ на примере сборника Львовской национальной научной библиотеки Украины им. В. Стефаника.

Ключевые слова: застёжка, пробой, шпеньок, история книжной оправы, украинский переплет, отделка переплетных работ.

Stempitska Y. Peculiarities of fastening constructions from the digest of Lviv National Library of Ukraine named after V. Stefanyk and their role in kodicology description of manuscripts. Fastenings of manuscripts and printed books is one of the units which first of all brings functional load. Studying this from the first sight unimportant detail is really meaningful for cognoscenti and books' researchers. The author examines historical changes of fastening constructions and gives examples of their description. In the article the constructional peculiarities of fixing of fastenings to bindings are demonstrated on the example of digest of Lviv National Library of Ukraine named after V. Stefanyk.

Keywords: clasp(s), fastenings, catch plate, peg, history of the bookbinding, the Ukrainian binding, decoration of book bindings.

© Стемпіцька Ю. С., 2015

ЛІТЕРАТУРА

1. Архітектура Львова : час і стилі XIII-XXI ст. / [упоряд. і наук. ред. Ю.О. Бірюльов]; Національний університет «Львівська політехніка», Інститут архітектури, Громадська організація «Інститут Львова». – Львів: Центр Європи, 2008. – 720 с. : іл.
2. Бірюльов Ю. Мистецтво Львівської сецесії / Юрій Бірюльов. – Львів: Центр Європи, 2005. – 184 с.: іл.
3. Липка Р. М., Вуйцик В. С. Зустрічі зі Львовом / Р. М. Липка, В. С. Вуйцик. – Львів: Каменярь, 1987. –117с.: іл., фото.
4. Львів. Туристичний путівник / [упор. Ю. Бірюльов]. – Львів: Центр Європи, 1999. – 540 с.: іл.
5. Нога О. Іван Левинський – художник, архітектор, промисловець, педагог, громадський діяч / О. Нога. – Львів: Основа, 1993. – 77 с.
6. Содомора, А. Anno Domini = Року Божого: латинські написи Львова / [пер.] А. Содомори, М. Домбровського; [фото] Андрія Кіся; авт. проекту Василь Габор. – Львів: Піраміда, 2008. – 282, [5] с.: іл.
7. Art Nouveau = Jugendstil / [text and picture research : Angela Sanna; English translation: Heather Mackay Roberts ... [et al.]. – Florence: SCALA, 2009. – 317, [2] с.: іл.
8. Biriulow, Jurij. Rzeźba lwowska od połowy XVIII wieku do 1939 roku: od zapowiedzi klasycyzmu do awangardy / Jurij Biriulow. – Warszawa : Neriton; – Toruń : Stowarzyszenie Sztuki Nowoczesnej, 2007. – 388 s.: il. – (Сеп.: Rzeźba XVIII-XX wieku)
9. Gibson, M. Symbolism / Michael Gibson. – Verlag: Taschen, 1995. – 249 p.: il.

Постановка проблеми. Застібка палітурки рукописів і стародруків – одна з частин, яка насамперед несе функціональне навантаження. Її вивчення є вкрай важливим для мистецтвознавців та дослідників книги. Автор розглядає історичні зміни конструкції застібок і подає приклади їх опису. У статті продемонстровані конструктивні особливості кріплення застібок до кришок оправ на прикладі збірки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Поряд із великою кількістю робіт, присвячених українській книзі, знаходимо окремі статті з вивчення її оправ та конструкції. Якщо розглядати книгу в комплексі, то варто говорити про її образ і форму. Остання, власне, і твориться завдяки окремим складовим конструкції, до якої належать застібки. У початковому періоді становлення інтролігатурства необхідність застібок обумовлювалась функціональною потребою, та в наступні століття, виходячи з їх зовнішніх характеристик, це вже – витвір мистецтва.

Аналіз наукових досліджень, присвячених фурнітурі оправ, до яких належить застібка, засвідчує перспективність теми. Виявилось, вона цікавить не лише мистецтвознавців [22; 23; 25; 26] і кодикологів [9; 10; 13; 14; 16; 17]. На необхідність вивчення конструкції застібок вказують і реставратори рукописів та стародруків [8; 18; 19].

Важливим є не лише опис конструкції застібки, а й класифікація її оздоблення. Типологізація орнаментики та сюжетики наконечників застібки та її пластин може прислужитися здійсненню реконструкції оправ, реставрації книжкових блоків. Подібне є у країнах Західної Європи [1; 2; 3; 4], що допомагає при проведенні наукових досліджень та реставрації. Розроблено методичні вказівки щодо опису конструктивних особливостей книги: шиття книжкового блоку, конфігурація дощок, методи кріплення книжкового блоку до оправ та ін. Не залишилися поза увагою і такі елементи, як застібки.

Слід зазначити, що в окремих працях висвітлено конструктивні особливості застібки, але бракує опису оздоблення. В інших [15], навпаки, описано оправ, а не вказані методи її кріплення та конструктивні особливості [5].

Вітчизняних досліджень застібок майже немає, але є досвід західних дослідників, таких як Georg Adler «Handbuch Buchverschluss und Buchbeschlag». Праця дає можливість відстежити ті моменти у описі застібок, котрі необхідні й по відношенню до української книги та елементів її конструкції.

Систематизація оздоблення книжкової спадщини необхідна не лише для проведення ідентифікації оправ, а й іноді для уточнення датування, первинності та приналежності оправ до конкретного книжкового блоку. Праці Ширмаї [4], Сімоні [22] та Клепикова [16] подають опис конструктивних особливостей застібок і лише побіжно – оздоблення.

При описі відчутною проблемою є уніфікація термінологічного словника. Орієнтовними джерелами служать монографія Гальченко О. М. [7: 236-284], статті Дзензелюк Л. С. [8: 340-345], Дубровіної Л. А.

[9: 262]. У повному обсязі в термінологічному плані охоплено конструкцію книги у роботі W. K. Gnirrer, J. P. Gumbert, J. A. Szirmai [2]. Але праця опублікована англійською та німецькою мовами. Але вона дає можливість порівняти конструкцію українських та європейських зразків оправ, відтінює ті прогалини, які існують у вітчизняній термінології стосовно конструкції оправ рукописів та стародруків. Актуальність термінологічного впорядкування підтверджують каталоги з описами застібок, де вказується лише техніка виготовлення застібок [15: 104]. Тому більшість із них малоінформативні. Відсутність уніфікованого кодикологічного опису рукописів та стародруків – проблема до вирішення. Попри цінність та унікальність застібок на оправах українських кирилических рукописів та стародруків, наукові праці, присвячені цій темі, обмаль.

Масив книг, що збереглися у збірках бібліотек та музеїв України, потребують систематизованого опису їх оздоблення та конструкції. І не лише для науковців та дослідників книги, але й для реставраторів. Книжковий блок буде виглядати органічно лише в оправі, що відповідає стилістиці та конструкції певного періоду. Отже, при складанні плану реставрації оправ, необхідно виявити як первинні елементи, так і ті, що були привнесені пізніше. Цікавою темою для досліджень може бути виявлення цехів і майстерень, що виготовляли застібки для книг. Це дозволило б не лише визначити період виготовлення, а й типологізувати їх у певні групи.

Гальченко О. [7: 105] зауважує, що сьогодні важко підтвердити чи спростувати твердження, що виробництво застібок було суто цехове. Для цього недостатньо відповідних джерел. Але залишається перспективним вивчення збірок та фондів.

Метою нашої статті є дослідження колекції рукописів та стародруків бібліотеки ЛННБ ім. В. Стефаника, проведення порівняльного аналізу конструкцій застібок та створення зразка кодикологічного опису застібок.

Виклад основного матеріалу. Застібка – це пристосування для скріплення країв кришок оправ, що складається з 2 частин [7: 180]. На верхній кришці розташовується одна частина застібки, до нижньої кришки оправ кріпиться друга. Це стосується оправ кирилических рукописів та стародруків досліджуваної нами збірки, оскільки застіркою на коптських оправах слугував довгий шкіряний пасок на клапані, котрим обмотувався книжковий блок [4: 8]. Як правило, деталі застібки розміщувались так: верхня кришка оправ (шпильок або пробій), нижня кришка оправ містила накидну частину, що закінчувалась петлею або гачком. Усі елементи застібки декорувались. За технікою виготовлення застібки можна поділити на литі (Четвероєвангеліє IV СТ 635), карбовані (Пролог Часослов IV СТ 513) та вирізані (пластинчасті). Для карбованих та литих застібок характерним є сюжетна та орнаментальна тематика (Іл. 1). Центральний елемент сюжетних застібок залежав від належності книги та її призначення, історичних та мистецьких уподобань відповідного періоду. Для Євангелій характерними є

наступні сюжети: Богородиця з Богодитиною, Богородиці з Богодитиною на півмісяці та на тлі рокайлевого орнаменту, з постатями Антонія і Феодосія, Петра та Павла, з голівками херувимів та акантом. Виливні застібки ще можуть мати гравіровані елементи.

Для пластинчатих застібок характерне примітивне гравірування у вигляді ліній, кілець та штрихів різної конфігурації (Іл. 2).

За конструкцією застібки східнослов'янських оправ умовно поділені на два типи: шпенькові застібки (мал. 3) та застібки на пробій (мал. 4). Вони визначаються по назві елементів, котрі розташовуються на верхній дошці оправ. Така типологізація не дає можливості описувати увесь ареал застібок оправ збірки ЛННБУ ім. В. Стефаніка. Не відкидаючи уже існуючої термінології, паралельно обґрунтуємо перевагу поділу застібок за способом з'єднання двох елементів (замка). Накидна частина, як правило, складається з ремня, що одним кінцем кріпиться до нижньої кришки, а на другий кріпиться наконечник, що може мати кільце (шпінькова застібка) або гак (застібка на пробій). Колекція оглянутих оправ дозволяє розширити поняття застібок. Шпенькові (ремін з петлею), застібки на пробій (ремін з гачком), ремін з кнопкою (II СТ-2384), шкіряні зав'язки. Застібки на оправках рукописів та стародруків збірки ЛННБУ ім. В. Стефаніка, розміщені з боку довгого обрізу, переважно їх є дві.

Шпеньок – стержень, закріплений на верхній дошці оправ, на який накидався ремін з прорізом, петлею або кільцем з металу (кістки) [7: 180]. За способом кріплення до дошки розрізняють шпеньки: врізні (вбивались в ребро дошки) та накладні (прививались із зовнішнього боку кришки Службник СТ-2069; Євангеліє IV СТ 12; службник СТ-2069;). У збірці бібліотеки ЛННБУ ім. В. Стефаніка шпеньок зустрічається як окремий елемент (накладний), так і як шпеньок – припаяний до наріжників (Рк-448).

На зміну шпеньковим застібкам приходять застібки з гачком (на пробій). У Західній Європі поява застібок на пробій пов'язана з появою готичних оправ і датується початком XV ст. На східнослов'янських оправках класичний пробій з'являється в другій половині XVI ст.

Назва верхньої частини застібки пробій за конструкцією поділяється: на простий пробій (II СТ-2162; АСП 268), складний пробій з вертлюжною петлею (МВ 422; АСП24) та фігурну пластину.

Застібки з гачком (назва походить від елемента, котрий забезпечував фіксацію замка) мали наступні різновиди верхньої частини, на яку накидався гачок: класичний пробій, складений пробій (пластина з віссю) [7: 180] та фігурна пластина (коротка частина якої загнута в протилежний бік до торця дошки і проріз на згині відсутній) [12: 126]. Конфігурація верхньої пластини застібок оправ книг наступна а) пряма пластина з пробоем; б) пластина з пробоем, що загинається на ребро дошки; в) пластина з пробоем, що огортаючи торець дошки, заходить одним краєм на скіс, іншим заходить в середину, загинаючись з внутрішньої сторони дошки; г) складний пробій; д) фігурна пластина (коротка частина

якої загнута в протилежний бік до торця дошки і проріз на згині відсутній) [4: 252].

Слід зазначити, що в більшості випадків кріплення верхньої пластини застібки відбувається за рахунок гвіздка (СТ 2162) [7: 350], що має загнутий або обрізаний кінець. Кількість гвіздків коливається від одного до трьох. Сьогодні складно говорити про конфігурацію голівки, оскільки іржа здеформувала більшість із них.

Варто зауважити, що з XVI століття відомі суцільнометалеві застібки з рояльною петлею (АСП 24).

Видимі конструктивні елементи легше дослідити та описати. Не всі з оглянутих експонатів збереглися належним чином, але не слід їх оминати. На перший погляд непомітні деталі дають певну інформацію, яку слід фіксувати. Такими важливими доказами є сліди від металевих частин на покрителю матеріалі (НД-23, АСП-22, МВ-82).

Гніздо – наскрізний отвір або заглиблення на зовнішньому боці кришок оправ, в якому розмішують кінець ремня застібки або пробій [8: 182]. Оправки, що мають відповідні гнізда, свідчать про те, що застібки були передбачені при виготовленні кришки оправ та обробленні книжкового блоку. Є зразки, де відсутність подібних гнізд свідчить про невідповідність оправ століттю (СТ II-4671 в каталожній картці зазначена, як оправа XVI ст., ми її датуємо XIX – поч. XX ст.). Іноді на одній оправі закріплені застібки різної форми (БА-35; НД-73). Не слід робити передчасні висновки про первісність застібки, не перевіривши наявності відбитків на ремені, хоча не лише вони можуть окреслити контури застібки. Є оправки, шкіряне покриття яких має втрати, але ці контури іноді дають можливість визначити первинну форму застібки (МВ-82; НД-73).

За результатами проведення опису оправ нами складено таблицю. Брало до уваги досвід Гальченко О., що пропонує стислий варіант опису застібок [8: 146-147], та схожий опис [10: 135]. Дубровіна Л. А. описує застібки окремо від зав'язок [11: 40-41]. Наша таблиця подає детальніший опис та розширює поняття застібки як функціонального та естетичного елемента (Таб. 1). Вона дозволила оптимізувати роботу над предметом дослідження та виявити нові типи застібок, що характерні для збірки оправ рукописів та стародруків ЛННБУ ім. В. Стефаніка.

Перший тип: мають новий конструктивний елемент (верхня пластинка-пробій, що є елементом кріплення) – Євангеліє Напристольне 1574 р. IV СТ4801 (Іл. 5). Такий метод кріплення повторюється на оправі АСП-268 (тільки верхня частина).

Другий тип – Анфологійон IV СТ-668 (Іл. 6).

Третій тип – Іоанн Златоуст 1623 р. IV СТ-406 (Іл. 7), Службник II СТ 2157 – верхня частина застібки-пробій; Євангеліє IV СТ 863 – нижня частина застібки та її фіксуєча металева пластинка; оправа Апостола АСП-268; оправа II СТ 2162 – повторюється заклепка – скручена пластинка металу. Ця конфігурація застібки описана у праці Szirmai J. А. й ідентифікована, як застібка італійських та французьких оправ. Для з'єднання елементів конструкції слугує не цвяшок, а скручена смужка металу, заклепана з

двох сторін. Кріплення ременя застібки відбувається за рахунок введення його під покриття окладу. У монографії Гальченко О. [7: 352-353] детально описані варіанти вкладання та конструкції пласко-го ременя.

Висновки і перспективи. Отриманий досвід дозволив визначити форму та конструкцію застібок оправи Ірмологіону 1806 року. Цей рукопис у 1854 році був переданий для палітурних робіт до Мукачівського монастиря [24: 135]. Збережений запис дозволяє визначити верхню часову межу використання конструкції застібок третього типу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Federici C., Houlis K. Legature bizantine Vaticane – Roma: Fratelli Palombi Editore, 1998. – 154 s.
2. Gnirrep, W. Kees; Gumbert, Johan P.; Szirmai, János A. Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden. Den Haag (Koninklijke Bibliotheek). – 1992.
3. Pollard G. The Construction of English Twelfth Centuri Bindings // The Library. –1962. –5th ser. –Vol. 17. – P.1–22.
4. Szirmai, János A. The Archaeology of the Medieval Bookbinding. Aldershot. – 1999.
5. Арендар А. Срібні оправи Євангелій 17-19 ст. // Родовід: Наукові записки до історії культури України. – Черкаси, 1996. – № 14. – С. 83–90.
6. Гальченко Г.Я. Давня оправа: історичний огляд // Бібл. Вісник. – 1995. – № 3. – С. 32-36.
7. Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків України: історія, структура, опис НАН України НБУ імені В. І. Вернадського Інститут рукопису. – К., 2005. – 375 с.
8. Дзендзелюк Л. Використання бібліопегістичних досліджень у реставраційній практиці для збереження інформації / Леся Дзендзелюк, Любов Льода // Вісник Львівського університету. Сер.: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – 2010. – Вип. 5. – С. 340- 345.
9. Дубровіна Л. А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – 262 с.
10. Дубровіна Л. А., Гальченко О. М. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису / АН України, ЦНБ ім. В. І. Вернадського, ІВА. – К.: ІВА, 1992. – 152 с. – (Сер.: Проблеми едиційної археографії: Історія, теорія, методика. Вип. 9).
11. Зінченко С. В., Дзендзелюк Л. С., Макаровський А. Б., Стемпіцька Ю. С. Вивчення та реконструкція каролінгської оправи VIII-XII століть // Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток. Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції 23-27 травня 2005 р. – Київ, 2005. – С. 108-110.
12. Зінченко С. В. Оправи візантійської конструкції, що виготовлялись в інтролігаторських майстернях при

монастирях Львівської та Перемишльської Єпархії XV-XVII століть // Рукописна і стародрукована книга. Міжнародна конференція (Федоровський семінар). Львів, 23-25 квітня 2004. – С.113–141.

13. Калугин В. В. «Указ о искусстве книжного переплета» как источник по технике и специальной лексике книжного дела в Древней Руси // Литература Древней Руси: источниковедение : сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т рус. лит-ры (Пушкинский дом). – М., 1988. – С. 164-176; его же. Вопросы описания древнерусских обиходных переплетов: словарь специальной переплетной техники // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. – Вып. 3. – С. 201-245.
14. Калугин В. В. Вопросы описания древнерусских обиходных переплетов: Словарь специальной переплетной техники // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1990. – Вып. 3, ч. 2. – С. 201–245.
15. Напрестольні Євангелії XVI-XVIII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: Каталог. – К.: Видавництво «КВІЦ», 2005. – 196с.: іл.245.
16. Клепиков С. А. Описание древних русских обиходных переплетов // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР.– М., 1976. – Вып. 2, ч. 1. – С. 51-77.
17. Клепиков С. А. Приложения: Иллюстрированный словарь терминов. // Записки отдела рукописей / ГБЛ. – М., 1960. – Вып. 22. – С. 207–311.
18. Мокрецова И. П. История средневекового переплета: Учебное пособие. – М.: РГГУ, 2000. – 280 с.
19. Мокрецова И. П., Наумова М. М., Киреева В. Н. Материалы и техника средневековой рукописной книги. Византийская, западноевропейская и древнерусская рукописная книга: Учеб. пособ. – М.: РГГУ, 2000. – 310 с.
20. Осокина Е. А. Методические материалы к Школьному семинару «Славяно-русская рукописная книга XV-XVII вв.». Составлены на основе описания древнерусских обиходных переплетов В. В. Калугина и методических рекомендаций к описанию старопечатных изданий И. В. Поздеевой.– 10 с. Машинопись.
21. Петренко М. З. Українське золотарство XVI – XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1970. – 217с.
22. Симион П. К. Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного искусства на Руси, преимущественно въ до-Петровское время, съ XI-го по XVIII-ое столетие включительно: Тексты – Материалы – Снимки / Собр. и прим. снабдил П. Симион – СПб.: Изд-во ОЛДП, 1903. – 324 с.; LXXIII л. илл. – (Сер.: ПДПИ, 122).
23. Симион П.К. Собрание изображений окладов на русских богослужебных книгах XII-XVIII столетий. – Вып. 1: Древнейшие церковные оклады XII-XIV вв. – СПб., 1910. – [2], 7, [2], 3 л. ил.; его же. Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного искусства на Руси, преимущественно в допетровское время, с XI по XVIII столетие включительно. Тексты. Материалы. Снимки.– [СПб.], 1903 – XIV, [2], 307, [7] е., 73 л. ил.;
24. Сопко О. І. Рукописна спадщина Закарпаття як історико-культурне явище XIV-XIX століть. // Науковий вісник №3 Закарпатського художнього інституту. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції Ужгород 14-16 травня 2012. – Ужгород: Гражда, 2013 р. – С. 135.
25. Щербаківський Д. Золотарська оправа книжки в XVI-XIX століттях на Україні // Бібліологічні вісті. – К., 1924.– № 1/2. – С. 101-113.
26. Щербаківський Д. Оправа книжок у київських золотарів XVII-XVIII ст. – К., 1926. – 52 с.; іл. – (окремий відбиток з 1-го тому «Тр. УНІК»).